

ԿԱՐԻՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ
(XVIII դ. վերջին քառորդ – XIX դ. առաջին քառորդ)

Արևան Մայոյան

ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Կրթության զարգացման և նորարարությունների ազգային կենտրոն»

Բանալի բառեր՝ *Արևմտյան Հայաստան, եվրոպացի հեղինակ Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովբեֆ, ուղեգրություն, տեղեկություն, հայեր, քաղաք, առևտուր, արհեստագործություն:*

Հոդվածում քննության են առնվել XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդների Կարին (Էրզրում) քաղաքի պատմության մի քանի տվյալներ, կատարվել են համապատասխան եզրահանգումներ, ճշգրտումներ ու լրացումներ: XVIII դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ և ամենահայաշատ քաղաքը Կարին-Էրզրումն էր, և հայոց թիվը XVIII դարի վերջին քառորդին Էրզրումում կազմել է շուրջ 24000-27000 մարդ: Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ քաղաքը լինելուց բացի, Կարինը առևտրի ու արհեստագործության ամենախոշոր կենտրոնն էր:

Նախաբան. Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Կարնո գավառի կենտրոն Կարին քաղաքը Հայաստանի հնագույն քաղաքներից է: Գրեթե բոլոր ժամանակներում Կարինը եղել է բավականին բազմամարդ, հայաշատ ու վաճառաշահ քաղաք:

XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին Արևելքում ճանապարհորդած եվրոպացի հեղինակների ուղեգրություններում կան արժեքավոր վկայություններ, որոնք կարևոր, հավաստի տվյալներ են հաղորդում վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև հայոց պատմության վերաբերյալ: Դրանք բավականին գնահատելի տեղեկություններ են և կարող են օգտակար լինել հետագա ուսումնասիրու-

թյունների համար: Եվրոպացի ճանապարհորդները հետաքրքիր և արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում նաև Կարինի մասին: Մասնավորապես, XVIII դարի վերջին քառորդի Ֆրանսիացի հեղինակ Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սուվրեֆը¹ Կարինի մասին գրում է հետևյալը. «Էրզրումը՝ Հայաստանի գլխավոր քաղաքներից մեկը, բավական ընդարձակ է, վատ կառուցված և տեղադրված մեծ հարթավայրի ծայրին. շրջապատված է սարերով, որոնք նրա կլիման դարձնում են շատ ցուրտ. բնակչությունը շատ բազմաթիվ է, թուրքերն այնտեղ համարյա բոլորը զինվորական են, իսկ հայերը կազմում են բնակչության մեկ երրորդը. Եփրատը սկիզբ է առնում այս քաղաքից մի քանի լյո հեռավորության վրա. նրա տարածքը նույնքան հաճելի է, որքան բերրի:

Հարևան հանքերն արտադրում են շատ պղինձ, որից պատրաստում են ամանեղեն, որը կազմում է Էրզրումի առևտրի լավագույն ճյուղը, և որի կաթսաները հռչակված են ամբողջ կայսրությունում:

Այնտեղ շարունակաբար մեծ թվով քարավաններ են գալիս Բաղդադից, Պարսկաստանից կամ Վրաստանից, և մաքսատունը անսահման մեծ է և շահույթի մեծ մասը տալիս է փաշային, որը վեզիրի տիտղոս է կրում»²:

**Կարին քաղաքի բնակչության ազգային կազմը XVIII դարի վերջին քառորդին
և XIX դարի առաջին քառորդին**

XIX դարասկզբին, ըստ Ղ.Ինձիճյանի, Կարին-Էրզրումի բնակչության թիվը «կարծի լինել 100000 տուն տաճկաց. և իբրև 13000 տուն հայոց, յորոց չորս մասն են օտա-

¹ Ֆրանսիացի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ Լուի-Ֆրանսուա Ֆերիեր-Սուվրեֆը XVIII դարի վերջին քառորդի հեղինակ է. նրա ճանապարհորդության շարժառիթը դեսպանագնացական էր: Նա 1782–1789 թթ. Լյուդովիկոս 16-րդի կառավարության կողմից դիվանագիտական առաքելությամբ ուղարկվում է Կ.Պոլիս և այստեղից երկու անգամ (1784–1785 թթ. և 1787 թ.) մեկնում է Իրան՝ Սպահան: 1788 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ֆերիեր-Սուվրեֆը վերադառնում է Ֆրանսիա և Արևելքում ճանապարհորդական իր հիշողությունները հրատարակում է 1790 թ. Մասսարիխտում (2 հատոր), ապա նաև Փարիզում (1790, 2 հատոր): Ֆերիեր-Սուվրեֆի ուղեգրությունը երրորդ անգամ հրատարակվում է Փարիզում 1807 թ. «Voyages Faits en Turquie, en Perse et en Arabie» վերնագրով, 2 հատորով: Այն հրատարակվել է նաև գերմաներեն: Sté u La Grande Encyclopédie Inventaire Raisonné des Sciences, des Lettres et des Arts, t. 17; Biographie Universelle Ancienne et Moderne, Nouvelle Edition, Tome Septième, Bruxelles, 1843-1847; Larousse du XXe Siècle en Six Volumes, Publié sous la Direction de Paul Augé, Tome Troisième. Paris. -1930 (այստեղ նրա ծննդյան թվական է նշված 1762 թվականը); **Полневктов М.** Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Академия наук СССР. Научно-исследовательский институт кавказоведения имени академика Н. Я. Марра. Тифлис. -1935: **Զուլայան Մ. Կ.**, Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ Եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա., Երևան, 1990:

² **Ferrières-Sauvebœuf L.-F.**, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebœuf, Fait en Turquie, en Perse et en Arabie; Depuis 1782 jusqu'en 1789; Avec ses Observations sur la Religion, les Mœurs, le Caractère et le Commerce de ces trois Nations. Suivies de détails très-exacts sur la Guerre des Turcs avec les deux Cours Impériales, d'Autriche et de Russie; les dispositions des trois Armées, et les résultats de leurs Campagnes. A Maestricht, Chez J. P. Roux et Compagnie, Imprimeurs-Libraires, associés. -1790, tome premier, p. 207.

րականք, և մի մասն բնիկ քաղաքացիք հայք»³: Անդրադառնալով Բնճիճյանի վերոբերյալ տեղեկությունը՝ վաստակաշատ պատմաբան Ա. Մելքոնյանը իրավամբ կարծում է, թե «այստեղ տաճիկների թվաքանակի կողքը դրված «տուն» բառը պետք է կարդալ նույնքան բնակիչ», իսկ հայերի մասին տվյալները համարում է թերի⁴:

XIX դարի առաջին քառորդի Կարինի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր թվային տվյալներ են բերում նշված ժամանակաշրջանում այդ քաղաքում եղած եվրոպացի ուղեգրողները: Այսպես, ֆրանսիացի Պ.-Ա. Ժոբերը, 1805 թ. լինելով Կարինում, գրում է, որ քաղաքն ուներ 70000 բնակիչ⁵: 1807 թ. աշնանը Կարինում գտնված գեներալ Գարդանը նշում է 130000 բնակիչ⁶, որոնցից հինգ հարյուրը հայ կաթոլիկ էին: Իսկ 1809 թ. հունիսին Կարին ժամանած անգլիացի Ջեյմս Մորիերը գրում է, որ քաղաքում 4000-5000 հայ ընտանիք կա և մոտավորապես հարյուր հույն, առաջիններն ունեն երկու եկեղեցի, և վերջինները՝ մեկ: Կա թերևս 1000 պարսիկ: Երգրումի թուրքական բնակչությունը 50000 ընտանիք է: «Այս տեղեկությունը ես տալիս եմ՝ հիմնված մի լավատեղյակ հայի հաղորդագրության վրա, բայց այս երկրում մանրամասնությունները միշտ չափազանց կասկածելի են, և մեկ երրորդը պետք է զեղչել թրքական ընտանիքների թվի հաշվառումից»⁷: Հետևելով անգլիացի ուղեգրողի դիտողությանը՝ Ա. Մելքոնյանը քաղաքի բնակչության թիվը ճշգրտում է՝ մոտավորապես 100000 մարդ⁸:

Ջ. Մորիերի վերոհիշյալ տեղեկությունը կասկածի տակ է առել նաև 1812 թ. Կարինում եղած անգլիացի Վ. Աուզլեյը՝ գրելով. «Բնակիչների թվի մասին նույն չափազանցրած տեղեկությունները հաղորդեցին նաև ինձ: Մակայն նա (Մորիերը) ընդունելով 270000 կամ 275000 բնակիչ, թերևս չափազանց շատ է պահել տեղական ենթադրությունը... սակայն իմ մակերեսային նկատողությունը հեղինակություն չի տալիս ինձ նրանց թիվը նույնիսկ 200000 համարելու»⁹: Անգլիացի մեկ այլ ուղեգրող Քեր Փորթլըրը գրում է, որ «վերջիններից (հայերից) տեղեկացա, թե քաղաքի (Կարին - Ա.Մ.) բնակչության թիվը մոտավորապես 6000 քրիստոնյա էր և 50000 մահմեդական: Կան քառասունհինգ մզկիթ

³ **Բնճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկոյ և Ամէրիկոյ: Աշխատասիրութեամբ Տեառն Հայր Ղուկաս Վարդապետի Բնճիճեան Կոստանդնուպօլսեցոյ. յաշակերտութենէ Տեառն Միսիրարայ մեծի Աբբայի: Ի Վէնետիկ, Ի Վանս սրբոյն Ղազարու, Յամի տեառն 1806, Մասն Առաջին, Ասիա, Հատոր Ա., էջ 68 (այսուհետև՝ Բնճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն):

⁴ **Մելքոնյան Ա.**, Երգրում. Երգրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 35 (այսուհետև՝ Ա. Մելքոնյան, Երգրում):

⁵ **Հակոբյան Հ.**, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, Հատոր Զ., ԺԹ. դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), հրտ. Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934, էջ 147 (այսուհետև՝ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ):

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96:

⁷ **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ, հ. Զ., էջ 285:

⁸ **Մելքոնյան Ա.**, Երգրում, էջ 136:

⁹ **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ, հ. Զ., էջ 485:

և երկու եկեղեցի»¹⁰: Ա. Մելքոնյանն իրավացիորեն գրում է, որ հայերը միտումնավոր իրենց թվաքանակը իրականից նվազ են ցույց տվել, որպեսզի կառավարությունը չբարձրացնի հարկերը և մտցնի նորերը¹¹: 1813-1814 թթ. Արևելքում ճանապարհորդած Ջոն Մաքդոնալդ Քիննեյրը Կարինի բնակչության թիվը համարում է 15000 տուն մահմեդական, 3700 տուն հայ, 300 տուն հայ կաթոլիկ և 350 տուն հույն¹²: Վրացի ճանապարհորդ Գ. Ավալիշվիլին, որը ճանապարհորդել է 1819-1820 թթ., գրում է, որ Կարինում կար 300 տուն հույն, 400 տուն ֆրանկ, 7000 տուն հայ և 14000 տուն մահմեդական¹³: Ակնհայտ է, որ երկու հեղինակների մոտ զգալի տարբերություն կա հատկապես մահմեդական և հայ ընտանիքների տվյալներում: Պ. Չոբանյանն իրավամբ Կարինի հայերի վերաբերյալ Գ.Ավալիշվիլու տվյալը համարում է բացահայտ ուռճացում¹⁴: 1830 թ. առաջ Կարինի բնակչության թիվը Բրանտը համարում է 130000, Սմիթը և Դուայթը՝ 16878 ընտանիք կամ 80000-100000 շունչ, որից 11733 ընտանիքը՝ մահմեդական, 3950 ընտանիքը կամ 19000 հոգին՝ առաքելական, 645 ընտանիքը՝ կաթոլիկ հայ¹⁵, Ժ.-Շ. Բեսը՝ 70000 հոգի¹⁶, Ն. Ուշակովը՝ 80000-100000 մարդ արական սեռի, որից հինգերորդ մասը հայեր էին, Ա. Ս. Պուշկինը՝ 100000 բնակիչ¹⁷, Ա. Վեդենյայինը՝ 25000 տուն, 1/3-ը՝ հայեր, 2/5-ը՝ թուրքեր, 1/15-ը՝ հրեաներ, քրդեր, լազեր, աջարներ, եզդիներ կամ սաֆիներ և այլն¹⁸:

Ավելի ուշ շրջանի ուսումնասիրողներից ոմանք ևս կարծիքներ և տեսակետներ են հայտնել քննարկվող հարցի մասին: Այսպես, հայ աշխարհագրագետ Մ. Ծաղիկյանը բերում է 100000 թիվը¹⁹: Սփյուռքահայ հեղինակ Ս. Ս. Ծոցիկյանը կրկնում է նրան²⁰:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 835:

¹¹ **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 36:

¹² **Kinneir J. M.** Voyage dans l'Asie-Mineure, l'Arménie et le Kourdistân, dans les années 1813 et 1814; Suivi de remarques sur les Marches d'Alexandre, et la Retraite des Dix-Mille, Par John Macdonald Kinneir, Capitaine au service de l'honorable Compagnie des Indes, major de place au fort Saint-George, et agent diplomatique auprès du Dorbar de sa hauteesse le Nabâb du Carnatic. Traduit de l'Anglais, par N. Perrin, Avec une grande carte. Librairie de Gide Fils. Paris. -1818. tome deuxième. p. 121: Հմմտ. «Մասեաց Աղանի», 1864, N 11, 21 հոկտեմբեր, էջ 338 (ճանապարհորդությունն ի Հայս, Ճոն Մաքդոնալդ Քիննեյր):

¹³ **Чобанян П.** Армяне в “Путешествии” Георгия Авалишвили. // “Кавказ и Византия”. Выпуск 1. Ереван. -1979. с. 103: Նաև՝ **Պ. Չոբանյան**, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, էջ 113:

¹⁴ **Чобанян П.** Армяне в “Путешествии” Георгия Авалишвили. // “Кавказ и Византия”. Выпуск 1. Ереван. -1979. с. 103,

¹⁵ **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 37:

¹⁶ Sté u **Besse Jean-Charles.** Voyage en Crimée, au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830; Pour servir à l'histoire de Hongrie. Par Jean-Charles Besse. Delaunay. A Paris. Libraire. Au Palais-Royal.-1838. p. 316.

¹⁷ **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 37:

¹⁸ Sté u **Ներսիսյան Մ. Գ.**, Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1959, էջ 264, հմմտ. **Ա. Մելքոնյան**, Էրզրում, էջ 37:

¹⁹ Sté u **Ծաղիկեան Հ. Մ. վ.**, Համառոտ աշխարհագրություն դասատանց համար, Գրեց՝ Հ. Մեսրոպ վ. Ծաղիկեան Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, Մխիթարեանց տպարան, 1857, էջ 139:

80000-100000 է նշում թուրք պատմաբան Հալիլ Ինալչիքը: Հ. Ղազարյանը պնդում է, որ XIX դարի առաջին երեսնամյակին Կարինում ապրում էր նվազագույնը 130000 մարդ, որից 100000-ը՝ թուրք և այլազգի, 30000-ը՝ հայ²¹:

XVIII դարի վերջին քառորդին Մերձավոր Արևելքում ճանապարհորդած Խրիստոֆ Լեոպոլդսոն գրում է.«Երբ Աստծո օգնությամբ Էրզրումը գրավվի ձմեռ ժամանակ, ինչպես վերն էր ասված, ապա կարելի է հուսալ, որ այնտեղ կգտնենք մինչև 20000 քրիստոնյա հայ ընտանիք»²²: Նշենք, որ այս տեղեկության մեջ ևս զգալիորեն ուռճացված է Կարինի հայերի թվաքանակը:

Այսպիսով՝ տարբեր աղբյուրների վկայությունները և ուսումնասիրողների կարծիքները Կարինի բնակչության թվի վերաբերյալ տատանվում են 56000-ից 200000-ի սահմաններում, հեղինակների մեծամասնությունը պնդում է 80000-130000-ի օգտին:

Ա. Մելքոնյանի հաշվումներով՝ XIX դարի առաջին քառորդին Կարինի ամբողջ բնակչությունը կազմել է մոտ 108500-110000 մարդ, որոնցից հայ՝ մոտ 27000²³ հոգի:

Այսպիսով՝ եթե XIX դարի առաջին քառորդին քաղաքի բնակչությունը կազմել է առավելագույնը 110000 մարդ, ապա XVIII դարի վերջին քառորդին այն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է 70000-90000 մարդ: Եվ եթե, ըստ Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովբեֆի վկայության, Կարինի բնակչության մեկ երրորդը կազմել են հայերը, ապա հայոց թիվը XVIII դարի վերջին քառորդին Կարինում եղել է մոտ 24000-30000:

Ինչպես վերը նշվեց, Կարինի հայերն ունեին երկու եկեղեցի: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ երկուսն էլ «յանուն Աստուածածնի», մեկը՝ Վերի կամ Միաբան Աստվածածին, մյուսը՝ Վարի: «Վերի եկեղեցին ունի կաթողիկե»²⁴: Սակայն Էրզրումի հայոց առաջնորդահիստն էր Մուստուրկու գյուղի Լուսավորչի վանքը²⁵:

Կարինի հայության տնտեսական կյանքը

Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ ու ամենահայաշատ քաղաքը լինելուց բացի՝ Կարինը նաև Արևմտյան Հայաստանի ամենախոշոր առևտրա-արհեստավորական կենտրոնն էր և մինչև զանգվածային գաղթը մնում էր ոչ միայն իբրև ասիական առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոններից մեկը, այլև ամբողջ երկրի արհեստավորների համար ավանդներ ստեղծողը, կանոններ մշակողը, էսնաֆությունների մեջ ընդգրկվածների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանողը²⁶:

Կարինը նաև կապող օղակ էր Դամասկոսի, Հալեպի, Ջոյուռնիայի, Վանի, Դիարբեքի, Կարսի, Թոքատի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, Անդրկովկասի, Պարսկաս-

²⁰ Տե՛ս **Օնցիկեան Ա. Մ.**, Արևմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, Տպագրութիւն Ա. Յ. Լէյլէկեան, 1947, էջեր 292-293:

²¹ Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870թթ., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, էջ 147, հմմտ. **Ա. Մելքոնյան**, Էրզրում, էջ 38:

²² Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II, Издание подготовили **А. А. Вигасин, С. Г. Карпюк**. Издательская фирма „Восточная литература“ РАН. М. "Школа-Пресс". -1995. с. 272.

²³ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 40:

²⁴ **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 69:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 75:

²⁶ **Ղազարյան Հ.**, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, էջ 177:

տանի առևտրական կենտրոնների միջև: Քաղաքի վաճառանոց-շուկաներում և փողոցներում կային զանազան արհեստավորների բազմաթիվ կրպակներ՝ ոսկերիչների, արծաթագործների և մանավանդ «պղնձագործաց և երկաթագործաց, որոց կրպակք ըստ մեծի մասին կարգեալ կան ի միում պողոտայի՝ որ ծածկեալ է փայտայարկ առաստաղիւք, և են յազգէս հայոց: Են ի նմա և բազմութիւն վաճառականաց մանաւանդ յազգէս հայոց, որոց յաճախութիւն դասէ զԷրզրում ի կարգս վաճառաշահ քաղաքաց Օսմանեան տէրութեան...»²⁷:

Փաստորեն, XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին հայերը Կարինում, բնակչության թվով բացարձակ մեծամասնություն չկազմելով հանդերձ, իրենց ձեռքում էին պահում քաղաքի արհեստագործությունն ու առևտուրը: Թեև Կարինում պղնձագործությունը զարգացման բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում, այնուամենայնիվ պղնձաձակության ասպարեզում առաջնության դափնին պատկանում էր Թոքատ-Եվդոկիային²⁸: Այդ մասին վկայում է Ղ. Ինձիճյանը՝ գրելով. «Ի Թոխաթէն առնու պղնձեղէն անօթս, զի շինեալն իւր ստորին է քան զնորայն»²⁹: Ինչնիցե, պղնձագործությունը Կարինում իր բարձրակետի վրա պահպանվեց մինչև 1830 թ. և այնուհետև կարողացավ կենդանության նշույլներ ցույց տալ դարի երկրորդ կեսին միայն³⁰:

Գաղթից առաջ Կարինի հայերի զբաղմունքի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ են պահպանվել մի տեղեկագրում, որտեղ նշված է. «Էրզրումի բնակիչներից հայերը զլիավորապես պարապում էին վաճառականությամբ: Էրզրումը Պարսկաստանի և Տաճկաստանի փոխադրական վաճառականության կենտրոնն էր, ուստի թե՛ տեղացի և թե՛ օտար վաճառականներն անդադար լցվում էին Էրզրումում և ծաղկեցնում վաճառականությունը: Ներբերում էին օսմանյան սահմաններից շաքար, սուրճ, նիշատիր, լեղակ, կարմիր որդան, հինա, երկաթ, պողպատ, պղինձ, գոմշի մորթի (Ախալցխայից և Թիֆլիսից): Կտորեղեններ՝ խումաշ, խութնի, չիչեկլի (Հալեպից), ֆես, մանր ապրանքներ՝ հայելի, ածելի, թուղթ, մկրատ ու ֆրանսիական մահուդ, ասլազ, դատիֆա և այլ կտորներ: Պարսկաստանի սահմաններից՝ շալ, մուշտակներ (թույալեթ), բամբակ: Իսկ արտահանում էին ցորեն, գարի, զանազան պղնձեղեն և արծաթեղեն շինվածքներ, զենքեր և այլն:

Բացի վաճառականությունից, ժողովուրդը պարապում էր և արհեստներով, որոնցից առավելապես ծաղկած էր պղնձագործությունը: Մեծ էր և որմնադիրների, քարտաշների, հյուսների, դանակ շինողների թիվը: Քաղաքացիների մի մասն էլ պարապում էր երկրագործությամբ և պարտիզականությամբ՝ մշակելով քաղաքի շրջակայքի ընդարձակ դաշտերը»³¹:

²⁷ Ինձիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 71:

²⁸ Տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, էջ 176:

²⁹ Ինձիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջ 63:

³⁰ Տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, էջեր 178-179:

³¹ Դարբինյան Մ., Ուշագրավ տեղեկագիր Կարնո գավառի հայության և 1829-1830թթ. գաղթի վերաբերյալ // Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 3, 1974, էջ 87:

Շնորհիվ առևտրական տարանցիկ երթուղիների խաչմերուկ հանդիսացող իր դիրքի՝ Կարինը Օսմանյան կառավարությանը հսկայական շահույթ էր ապահովում³²: Դրան նպաստում էր նաև այն, որ «Վաճառականութիւն Էրզրումայ ծաղկեալ է յոյժ. և գլխաւոր վաճառք են բերք նորա: Առաքէ ի Գաղղիա, Յօլանտա և յԱնգղիա թիֆտիկ այծի, առաքէ ի Մոսկով և անտի ի Պուխարա գմորթ ջրշան, ուստի կազմեն ի Պուխարայ գաղարայ մուշտակաց իւրեանց. գմորթ ջրի ոչխարի, ուստի մոսկովք կազմեն իւրեանց գլխարկս. առաքէ ընդ պէսպէս աշխարհս նաև զամորձիս այսր կենդանոյ, ի տաճկաց կոչեցեալ Գունտուզ հայասի, որ ի գործ ածի ի դեղորայս. ...մորթս գայլոյ, կուզ կենդանոյ, և կատուի. ի Պարսս առաքէ անօթս պղնձիս պախրոտեղէնս: Ինքն առնու յայլոց սահմանաց Օսմանեան տէրութեան պէսպէս հրահալելիս, նիւթս գունոց. նաև երկաթ՝ որ գայ ի Սամախոռէ, որ ի յԱտումէլի. առնու նաև ի Մոսկովէն, զի որ ելանէ ի Կեդի սանճագ սորա՝ է նուազ: Ի փաշայութենէ Ախլցխայի առնու մանաւանդ շրջակայ ոլորտն Էրզրումայ քաղաքին զանազան պտուղս. զորօրինակ խաղող, թուզ, նուռն, ձէթ. և այլն: Ի Պարսից առնու զպէսպէս վաճառս նորա, նաև ի Հնդկաց, և ի Գաղղիոյ և ի Գերմանիոյ և այլն, զզանազան վաճառս նոցա»³³: XIX դարասկզբին (1811-1812 թթ.) Կարինով անցած գերմանացի ուղեգրող Ֆրեյգանը գրում է. «Էրզրումը Հայաստանի արևմտյան մայրաքաղաքն է, նմանապես պահեստը թրքական առևտրի, որ այստեղից անցնում է դեպի Հնդկաստան...»³⁴:

Արևմտյան Հայաստանի այլ վաճառաշահ քաղաքները՝ Ակնը և Արաբկիրը, Կարինում ունեին մշտական առևտրական ներկայացուցիչներ: Կային առևտրական և դիվանագիտական մարմիններ, որոնք Թուրքիայի արևելքում ներկայացնում էին եվրոպական մի քանի երկրներ³⁵:

Եզրահանգում. Այսպիսով՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի առաջին քառորդին Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ և ամենահայաշատ Կարին-Էրզրում քաղաքն ունեցել է մոտ 70000-90000 բնակչություն: Եվ եթե, ըստ Լ.-Ֆ. Ֆերիեր-Սովբեֆի վկայության, Էրզրումի բնակչության մեկ երրորդը հայեր էին, ապա հայոց թիվն այդ շրջանում քաղաքում եղել է մոտ 24000-30000:

Կարինը նաև առևտրի ու արհեստագործության խոշորագույն կենտրոն էր, նաև՝ կապող օղակ Դամասկոսի, Հալեպի, Ջմյուռնիայի, Վանի, Դիարբեքիրի, Կարսի, Թոքատի, Տրապիզոնի, Մեքաստիայի և Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի առևտրական կենտրոնների միջև: Փաստորեն, նշյալ ժամանակահատվածում հայերը Կարինում, բնակչության թվով բացարձակ մեծամասնություն չկազմելով հանդերձ, իրենց ձեռքում էին պահում քաղաքի արհեստագործությունն ու առևտուրը:

³² Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 42: Տե՛ս նաև **Чихачев П.**, Письма о Турции. Перевод с французского и предисловие В. В. Цыбульского. Ответственный редактор А. С. Тверитинова. М. Издательство восточной литературы. -1960. с. 31, **Линч Х. ф. Б.**, Армения. Путевые очерки и этюды. Перевод с англ. Елизаветы Джунковской. Тифлис. Торговый дом Е. И. Питоев. -1910. Т. 2. сс. 262-263.

³³ **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն, Մասն Ա., հ. Ա., էջեր 63-64:

³⁴ **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ, հ. Զ., էջ 410:

³⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջեր 42-43:

**О НЕКОТОРЫХ ДАННЫХ ИЗ ИСТОРИИ КАРИНА
(последняя четверть XVIII века – первая четверть XIX века)**

Малоян А. М.

Ключевые слова: *Карин (Эрзрум), Западная Армения, европейский автор Л.-Ф. Феррьер-Совбеф, путевые заметки, сообщения, армяне, город, торговля, промысел.*

В статье исследованы некоторые факты конца XVIII века из истории города Карин (Эрзрум), и сделаны определенные выводы, уточнения и дополнения.

Во второй половине XVIII века Карин-Эрзрум был самым густонаселенным городом Западной Армении, где проживало самое большое количество армян. В конце XVIII века в Карине проживало около 70000-90000 человек. И если, по свидетельству французского путешественника Л.-Ф. Феррьер-Совбефа, одну треть Эрзрума составляли армяне, то в конце XVIII века их численность составляла около 24000-30000 человек.

Будучи самым густонаселенным и самым большим городом с армянским населением Западной Армении, Карин был еще и центром торговли и ремесел. Карин являлся также связующим звеном между торговыми центрами Дамаска, Алеппо, Смирны (Измира), Вана, Диярбакыра, Карса, Токата, Трапезунда, Себастии, Закавказья и Персии. Фактически, в конце XVIII века и в начале XIX века армяне в Карине, не составляя абсолютное большинство, сосредоточили в своих руках торговлю и ремесла в городе.

**ABOUT SOME DATA FROM THE HISTORY OF KARIN
(last quarter of the XVIII century - first quarter of the XIX century)**

Maloyan A. M.

Key words: *Karin (Erzrum), Western Armenia, European author L.-F. Ferrières-Sauvebœuf, travel notes, information, Armenians, city, trade, handicrafts.*

There are some facts of the last 18th century from the history of the city of Karin (Erzrum), and certain conclusions, clarifications and additions in the article.

In the second half of the 18th century, Karin-Erzrum was the most populous city in Western Armenia, where the largest number of Armenians lived. At the end of the 18th century about 70,000-90000 people lived in Karin. According to the testimony of the French traveler L.-F. Ferrières-Sauvebœuf, one third of Erzrum were Armenians. At the end of the 18th century the number was about 24,000-30,000 people.

Being the most populous and the largest Armenian population city in Western Armenia, Karin was also a center of trade and crafts. Karin was also a link between the shopping centers of Damascus, Aleppo, Smyrna (Izmir), Van, Diyarbakir, Kars, Tokat, Trebizond, Sebastia, Transcaucasia and Persia. In fact, at the end of the 18th century and at the beginning of the 19th century, the Armenians in Karin, not constituting an absolute majority, concentrated trade and crafts in the city in their hands.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Դարբինյան Մ., Ուշագրավ տեղեկագիր Կարնո գավառի հայության և 1829-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, // Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 3, Երևան, 1974, 83-96 էջեր:
2. Զուլալյան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Գիրք Ա. Քաղաքական պատմություն, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 1990, 364 էջ:
3. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիոյ. Եւրոպիոյ. Ափրիկոյ. և Ամերիկոյ: Աշխատասիրութեամբ Տեառն Հայր Ղուկաս Վարդապետի Ինճիճեան Կոստանդնուպօլսեցոյ. յաշակերտութենէ Տեառն Մխիթարայ մեծի Աբբայի: Ի Վենետիկ, Ի Վանս սրբոյն Ղազարու, Յամի տեառն 1806, Մասն Առաջին, Ասիա, Հատոր Ա., 424+58 էջ:
4. Ծաղիկեան Հ. Մ. վ., Համառօտ աշխարհագրութիւն դասատանց համար, Գրեց՝ Հ. Մեսրոպ վ. Ծաղիկեան Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, Մխիթարեանց տպարան, 1857, 191 էջ:
5. Ծոցիկեան Ս. Մ., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, Տպագրութիւն Ա. Յ. Լէյլեկեան, 1947, 816 էջ:
6. Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, ԺԹ. դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Հրտ. Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934, Հատոր Զ., 884 էջ:
7. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 669 էջ:
8. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (Պատմամեթոդովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, «Հայաստան», ԳԱ հրատ., 1994, 180 էջ:
9. Ներսիսյան Մ., Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ:
10. Չոբանյան Պ. Ա., Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 199 էջ:
11. [Քիննէյր ճոն-Մարտոնայտ], Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, // Մասեաց Աղանի աւետարեր Հայաստանեայց, N 11, 21 հոկտեմբեր, Փարիզ, 1864, 337-343 էջեր:
12. Линч Х.ф.Б. Армения. Путевые очерки и этюды. Перевод с англ. Елизаветы Джунковской. Тифлис. Торговый дом Е.И. Питоев. -1910. Т. 2. 675 с.
13. Поливектов М. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Академия наук СССР. Научно-исследовательский институт кавказоведения имени академика Н. Я. Марра. Тифлис.-1935.
14. Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. Издание подготовили А. А. Вигасин, С. Г. Карпюк. Издательская фирма «Восточная литература» РАН; М. «Школа-Пресс». -1995. с. 272.
15. Чихачев П. Письма о Турции. Перевод с французского и предисловие В.В. Цыбульского. Ответственный редактор А.С. Тверитинова. М. Издательство восточной литературы. -1960. 86 с.
16. Чобанян П. А. Армяне в «Путешествии» Георгия Авалишвили. // „Кавказ и Византия”. Выпуск 1. Ереван. Издательство АН Армянской ССР. -1979. 98-119 сс.
17. Besse Jean-Charles, Voyage en Crimée, au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830; Pour servir à l’histoire de Hongrie. Par Jean-Charles Besse. Delaunay. A Paris. Libraire. Au Palais-Royal. -1838. 464 p.
18. La Grande Encyclopédie Inventaire Raisonné des Sciences, des Lettres et des Arts, t. 17, p. 326; Biographie Universelle Ancienne et Moderne, Nouvelle Edition, Tome Septième. Bruxelles. -1843-1847. 367 p.; Larousse du XXe Siècle en Six Volumes, Publié sous la Direction de Paul Augé. Tome Troisième. Paris. 1930. 458 p.

19. Ferrières-Sauvebœuf L.-F. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferrières-Sauvebœuf, Fait en Turquie, en Perse et en Arabie; Depuis 1782 jusqu'en 1789; Avec ses Observations sur la Religion, les Mœurs, le Caractère et le Commerce de ces trois Nations. Suivies de détails très-exacts sur la Guerre des Turcs avec les deux Cours Impériales, d'Autriche et de Russie; les dispositions des trois Armées, et les résultats de leurs Campagnes. Chez J. P. Roux et Compagni. A Maestricht. Imprimeurs-Libraires. associés. -1790. tome premier. 242 p.
20. Kinneir J. M. Voyage dans l'Asie-Mineure, l'Arménie et le Kourdistân, dans les années 1813 et 1814; Suivi de remarques sur les Marches d'Alexandre, et la Retraite des Dix-Mille, Par John Macdonald Kinneir, Capitaine au service de l'honorable Compagnie des Indes, major de place au fort Saint-George, et agent diplomatique auprès du Dorbar de sa hauteesse le Nabâb du Carnatic. Traduit de l'Anglais, par N. Perrin, Avec une grande carte. Paris. Librairie de Gide Fils. -1818. tome deuxième. 404 p.

Ընդունվել է՝ 02. 09. 2021

Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արման ՄԱԼՈՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Կրթության զարգացման և նորարարությունների ազգային կենտրոն»
հիմնադրամի վերապատրաստման ծրագրերի մշակման և վերապատրաստումների
արդյունավետության գնահատման բաժնի պետ,
Էլ. հասցե՝ armanmaloyan@mail.ru , armanmaloyan1976@gmail.com